

Али Акар, С. Өтебеков

Муғла Сытқы Кочман Университеті, Түркия, Муғла қ., e-mail: akar@mu.edu.tr

ДИУАНИ ХИКМЕТТІҢ МОРФОНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ (КӨКШЕТАУ НҰСҚАСЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада ислам дінінің түркі әлеміне кең таралуына және түркі тілінің дін тіліне айналуына үлкен үлес қосқан Ахмет Ясауидың басты еңбегі Диуани хикметтің Көкшетау қаласынан табылған нұсқасының тілдік ерекшеліктері сараланады. Қолжазбаның қай кезеңде жазылғанын болжаумен қатар хикметтердің тілдік ерекшеліктеріне тән көрсеткіштерді сипаттау мақсатында түрікшеңің әртүрлі кезеңдерінде жазылған ескерткіштерінің тілімен морфонологиялық жақтан салыстырылады. Морфонологиялық жақтан талдау әдісі тіліміздің тарихи кезеңдерін, даму сатыларын, қалыптасу ерекшеліктерін тануымызға мол мүмкіндік береді. Әрі қазақ ғылымында бұл бағытта қолға алынған материалдардың тапшы екенін ескерсек, бұл мақала кейінгі зерттеулер үшін дереккөзі бола алады деуге негіз бар. Негізгі нысанымызға айналып отырған қолжазба жазу емлесі жағынан орта ғасырлық түркі ескерткіштерінен аса айырмашылық байқалмайды. Жалпы орта ғасырлық ескерткіштерде араб әліпбиінің түркі тілдеріне негізделген түрін қолданған десек те бұл жазу түрі кейбір дыбыстарымызды тануымызға мүмкіндік бермей жатады. Сонда да болса мақалада түркологияда қалыптасқан кейбір әдістер мен жүйелерді негізге ала отырып ескерткіштердің фонетикалық, морфологиялық бірліктері мен тұлғаларын нақты көрсету мақсат етілді. Нәтижеде хикметтердің кейбір қыпшақ және оғыз тілдеріне тән көрсеткіштерді есептемесек, тілдік ерекшеліктері жағынан түрікшеңің шағатай дәуірінде жазылған еңбектерінің тіліне өте ұқсас екені дәлелденді.

Түйін сөздер: Ахмет Ясауи, Көкшетау нұсқасы, морфонология, қолжазба.

Ali Akar, S. Otebekov

Mugla Sitki Kocman University, Turkey, Mugla, e-mail: akar@mu.edu.tr

Morphological Character of Diwani Hikmet (Based on the Kokshetau version)

The article analyzes the language features of the version of Diwani Hikmet found in Kokshetau, the main merit of Ahmet Yasawi, who made a great contribution to the wide spread of Islam in the Turkic world and the transformation of the Turkic language into a religious language. Along with the assumption of the period in which the manuscript was written, it is compared from the morphological side with the language of the Turkic monuments written at various stages of the Turks in order to describe the indicators characteristic of the language features of the hikmets. The method of morphological analysis allows us to recognize historical stages, stages of development, and features of language formation. At the same time, given that there is a lack of materials in this direction in Kazakh science, this article can become a source for further research. The difference in the spelling of the Turkic monuments of the medieval manuscript, which become the main record of nysanymyzzga, is not particularly observed from the outside. In General, a form of the Arabic alphabet based on the Turkic languages was used on medieval monuments, but this type of writing does not allow us to recognize some sounds. Nevertheless, the article aims to clearly reflect the phonetic, morphological units and personalities of monuments, based on some methods and systems formed in Turkology. As a result, it was proved that the hikmets do not calculate the indicators typical for some Kipchak and Oguz languages, and their language features are very similar to the language written by the Turkic epoch in Chagatai time.

Key words: Divan-i Hikmet, Kokshetau copy, morphophonology, manuscript.

Али Акар, С. Утебеков

Университет Мугла Сытқы Кочмана, Турция, г. Мугла, e-mail: akar@mu.edu.tr

Морфонологический характер диван-и хикмета (по версии Кокшетау)

В статье проведен анализ языковой особенности главного труда Ахмета Ясави, внесшего большой вклад в распространение ислама в тюркском мире и становление тюркского языка в

язык религии, – «Диван-и Хикмет», найденного в Кокшетау. Наряду с предположением о периоде, в котором была написана рукопись, при описании показателей, характерных для языковых особенностей хикметов, ее сравнивают с морфонологической стороны языка с тюркскими памятниками, написанными в разные периоды времени. Метод морфонологического анализа позволяет выявить исторические этапы развития и особенности языкового образования. В то же время, учитывая недостаток материалов в этом направлении в казахстанской науке, данная статья может стать источником для дальнейших исследований. Рукопись, которая является нашим основным объектом, мало чем отличается от средневековых тюркских памятников в плане правописания. В целом в средневековых памятниках использовался арабский алфавит, основанный на тюркских языках, но этот тип рукописи не позволяет нам распознавать некоторые звуки. Цель статьи – четко выразить фонетические, морфологические единицы и раскрыть личности памятников на основе некоторых методов и систем, сформированных в тюркологии. В результате исследования доказано, что у хикметов языковые особенности схожи с языком произведений тюркских писаний чагатайского периода, за исключением показателей, характерных для некоторых кыпчакских и огузских языков.

Ключевые слова: Ахмет Ясауи, Кокшетауская версия, морфология, рукопись.

Кіріспе

Қазақ ғылымында орта ғасырлық ескерткіштер тілін зерттеу ісі кенже қалып келе жатқан салалардың бірі. Әдеби жәдігерлердің тілдік ерекшеліктерін қарастырған кейбір еңбектерде грамматикалық формаларды айқындау мақсаты көзделгенмен, грамматикалық формалардың қалыптасу, даму ерекшеліктерін жеткілікті деңгейде саралаған еңбекті табу өте қиын. Әсіресе, орта ғасырлық ескерткіштердегі грамматикалық формалардың дыбыстық ерекшеліктеріне және дыбыстық алмасуына байланысты екшелеп, дәлелдеп көрсеткен еңбек жоқтың қасы. Сондықтан мақаламызда орта ғасырлық шығармаларымыздың ішінде нұсқаларының тым көптігінен тілі туралы түрлі пікірлер айтылып жүрген Диуани хикметтің Көкшетау қаласынан табылған бір нұсқасының тілін морфонологиялық тұрғыда қарастыру мақсат етіледі. Алайда әдеттегідей мәтіннің тілдік ерекшелігін қазақ тіліне тән немесе тән емес деп саралағаннан гөрі Диуани хикметке дейінгі ескерткіштер тілімен салыстыруды жөн санап отырмыз.

Деректерге сүйенер болсақ, Диуани хикметтің тек Орта Азия мемлекеттерінде ғана емес, Ресей, Иран, Мысыр, Үндістан, Венгрия, Франция, Әзербайжан, Ұлыбритания, Италия, Ауғанстан т.б. бірнеше мемлекеттің кітапханаларында, мұражайларында және кейбір кісілердің жеке кітапханаларында көптеген нұсқалары бар көрінеді. Сондықтан ғалымдар Ясауи хикметтерінің тілі және жазылған кезеңі жайында түрлі пікір айтады. Рабиға Сыздықова «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» атты монографиясында хикметтердің Самарқанд нұсқасы негізінде оның тіліне лексика-грамматикалық, текстологиялық тұрғылардан талдау жасай отырып, нұсқаның

бастапқы түпнұсқаға ең жақын көшірме болып табылатындығын жазады. Зерттеу барысында ғалым лексикалық тұрғыдан да, грамматикалық тұрғыдан да Ясауи тілінің негізі кыпшақ-оғыз әдеби тілі деген қорытындыға келеді (Исламова А. Т., 2014: 275).

Әр дәуірде жазылған еңбектермен салыстырып қарағанда, Диуани хикметтің қай нұсқасын алсақ та тілдік жағынан Шағатай дәуірінде жазылғаны анық көрініп тұрады. Яғни, Қ.А. Ясауи Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқарлы, Ахмет Жүгнеки секілді Қарахан әдебиетінің өкілі саналғанымен, Диуани хикметтің өзі өмірден өткеннен соң екі-үш ғасырдан соң жазыла бастағанын көреміз. Сол секілді Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасынан да классикалық дәуірден соңғы кезең (Eckmann J., 1988: XIV) деп аталатын XVI ғасырдан кейінгі шағатайшаның тілдік ерекшеліктерін көреміз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

XI-XV ғасырлар аралығында араб жазуымен қағазға түскен түркі жазба ескерткіштері едәуір дәрежеде біздің заманымызға келіп жетті. Бүкіл түркі халықтарына ортақ мұра болып есептелетін бұл жәдігерліктерді қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда біраз айырмашылықтар байқалады. Осы кездің тұрғысынан архаизмге айналған көне түбірлер осындай айырмашылықтардың бір тобын құрайды. Бірақ олар фонетикалық өзгерістерге ұшырап вариантталған қалпында осы заманғы тілдерде кездеседі (Құлжанова Б.Р., Сағындықұлы Б., 2015: 145). Бұл жайында, А.Н. Байтуова «ежелгі түркі вокализм, дауысты дыбыстардың дамуы, сөз және дыбыс құрылымындағы түрлі нұсқаулар және фонемалардың ауысуы – осының бәрі түрлі фонетика-фоноло-

гиялық заңдылықтар әсерінің салыстырмалы тілдердің эволюциялық даму әсерінің нәтижесі» (Байтуова, А.Н., 2014: 76) деп орынды пікір айтқан.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында морфонологиялық тұрғыда талдау әдісі, саралау, сараптамалық талдау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеу тақырыбына байланысты материалдар отандық, сондай-ақ шетелдік авторлардың еңбектері жинақталып, өңделіп, оларға құрылымдық талдау жүргізілді.

Әлеуметтік-лингвистикалық шындықты қарастыру барысында логикалық және тарихи-салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Сондықтан туыстас тілдердің ортақ ескерткіштерінің тілін дыбыстық жағынан ғылыми ұстанымдарды негізге ала отырып зерттеп, нақты дәлелдерді ұсыну бүгінгі түркологияның міндеті болып табылады. Жазба ескерткіштердің тілін көне түркі жазба ескерткіштер тіліндегі тұлғалармен салыстыра отырып морфонологиялық тұрғыда талдау әдісі, әсіресе, Түркияның түркология ғылымында жақсы жолға қойылған. Түрікшенің тарихи кезеңдеріне қатысты грамматикалық еңбектер де болсын, түрікшенің әр кезеңінде жазылған жекелеген шығармалардың тілдік ерекшеліктері талдаған еңбектердің басымы көпшілігінде морфонологиялық тұрғыда талдау әдісі қолданылған. Соған қарамастан Түркияда әлі күнге Диуани хикметтің тілдік ерекшеліктерін арнайы қолға алып зерттеген еңбек жоқ десек қателеспейміз. Тек Түркия ғана емес жалпы түркітану саласында Ясауи хикметтерін арнайы зерттеген Рабиға Сыздықовадан басқа ешкім жоқ деуге де толық негіз бар. Ғалым Р. Сыздықованың бірнеше жылдық дайындығының нәтижесінде 2004 жылы жарық көрген *Ясауи хикметтерінің тілі* деп аталатын бұл еңбегінде хикметтердің тіліндегі сөздер мен грамматикалық тұлғаларды көне түркі тілінде немесе Диуани хикметтен бұрын жазылған басқа да еңбектермен салыстырғаннан гөрі қазіргі түркі тілдерімен, соның ішінде қазақ тілімен салыстыруды мақсат еткен. Әрине, бұл мақсаттың да өзіндік міндеттері мен қажеттілігі бар екенін мойындау керек. Сонымен бірге әрбір кезеңде жазылған еңбекті өзіне дейінгі еңбектердің тілімен салыстыру әрбір дәуірдің тілдік ерекшелігін нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Сол секілді Диуани хикметтің қай кезеңде жазылғанын немесе қашан көшірілгенін білу үшін түрікшенің әр кезеңінде жазылған жаз-

ба материалдарының тілімен салыстыра зерттеу белгілі дәрежеде өз нәтижесін береді. Әрі тіліміздің түркі тілдерінің ішіндегі орнын нақты білу үшін жазба ескерткіштердің тілінің тек лексикалық қабатын емес дыбыстық жүйесін, морфонологиялық ерекшеліктерін де мұқият саралап, ерекше тиянақтылықпен талдауды талап етеді. Қолға алып отырған қолжазбаның дауысты дыбыстарға байланысты морфонологиялық ерекшеліктерін, яғни түрлі дыбыс алмасулары жайлы талдауларымызды ұсынбас бұрын қолжазбада кездесетін дауысты дыбыстар және дауысты дыбыстарды ажыратуға қатысты кейбір мәселелерден аздап сөз ете кетейік.

Талдағалы отырған қолжазбамыздың емлесі орта ғасырда жазылған басқа ескерткіштеріміздегі секілді түркі тілдерінің кейбір дыбыстық ерекшеліктерін толық тануымызға мүмкіндік бермейді деуге болады. Әсіресе, бір таңбаның бірнеше дыбыс үшін қолданылуы, дыбыстардың ерекшеліктерін көрсету үшін қандай да бір белгімен ажыратылмауы кейбір дыбыстарға байланысты пікір айтуымызды қиындата түседі. Мысалы, Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында /a/, /è/, /e/, /o/, /ø/, /ʏ/, /y/, /ы/, /i ~ и/ түріндегі тоғыз дауысты бар десек те, езулік дауыстылар үшін тек (l) ~ (l'), еріндік дауыстылар үшін сөз басында тек (l') қосарларының, сөз іші мен соңында (j) әріптерінің қолданылуы дауыстылардың кейбір ерекшеліктерін атап көрсетуімізге қиындық туғызады.

Нәтижелері мен талқылама

Қолжазбаның жоғарыда айтып өткен жазу емлесіне қатысты кейбір мәселелерге байланысты бұл тұста ең басты деген дыбыстық құбылыстарды көрсетумен шектелуге тура келеді.

Езулік дауыстылардың еріндік дауыстыларға алмасуы: Батыс тілдерінде *labialization* деп аталатын түрлі фонетикалық үдерістердің әсерінен езулік дауыстылардың еріндік дауыстыларға өзгеру құбылысы түркі тілдерінің тарихи кезеңдерінің барлығында кездесіп жатады. Көне түрікшеден кейінгі дәуірлерде көріне бастап Хорезмде, Алтын орда және көне Анадолыда жазылған ескерткіштерімізде жүйелі бір үрдіске айналған езулік дауыстылардың еріндік дауыстыларға алмасу құбылысы Шағатай дәуіріндегі еңбектердің көпшілігінде кездесе бермейді (Karagaç, 1997: XXIX-XXXX). Ал Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында бұл құбылыс төрт дыбыста орын алғандығын көреміз.

/ʏ/ < /a/ алмасуы: Бұл түркі тілдерінің тарихи ескерткіштерінде сирек көрінетін дыбыс құбылыстарының бірі (Насіеміноғлы N., 1996: 3), (Насіеміноғлы N., 1997: 28), (Yalçın S.K., 2003: 68), (Karamanlıoğlu A.F., 1994: 11), (Eckmann J., 1988: 7). Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да тек қамұғ «барлық, бүкіл» (8a/6) < *qamağ* (Tekin T., 2016: 245) мысалында кездеседі. Бұл өрнектің соңындағы /f/ дауыссызы көне Анадолы түрікшесі мен көне қыпшақ тілінде өзінен бұрын келген дауысты дыбыстың әсерінен түсіп қалған (Yavuz O., 2002: 165), (Karamanlıoğlu A.F., 1994: 11).

/y/ < /e/ алмасуы: Түркі тілдерінің тарихи кезеңдерінде мысалдары сирек кездесетін бұл дыбыс құбылысы Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында сүй- (57b/5) < *seb*- (Tekin T., 2016: 252), үй (35a/3) < *eb* (Tekin T., 2016: 242) мысалдарында көрініс тапқан. Көне түркі тіліндегі *seb*- «сүю» етістігінің құрамындағы жартылай ашық дауыстысы /e/ Шағатай кезеңінде жазылған Секаки, Лутфи, Шайбани, Бабыр Захреддин т.б. еңбектерінде /и~і/ қысаң дауыстысына өзгеріп *civ*- түріне өзгерген (Karaagaç G., 1997: 642), (Karasoğ Y., 1998: 610), (Yücel B., 1995: 420), (Eraslan K., 1998: 569). Ал біздің мәтінімізде /e/ дауыстысы /б/ > /y/ ~ /в/ ерін дауыссыздарының ықпалымен еріндік дауыстыға айналған.

/ʏ/ < /ы/ алмасуы: Бұл дыбыс құбылысы түркі тілдерінің түрлі тарихи кезеңдерінде жиі кездеседі (Yalçın S. K., 2013: 91), (Eraslan K., 2012: 50), (Karamanlıoğlu A.F., 1994: 12), (Eckmann J., 1995: 7). Ал Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында бірнеше мысалды көрініс табады. /ʏ/ < /ы/ алмасуы көбіне түбірдің соңғы буындарында, кейде қосымшаларда кездеседі. Мысалы: *тану*- “тану” (37b/7) < *tani*- (Ata A., 2002: 296), *йүрү*- “жүру” (7a/6; 28a/11) < *yori*- (Yavuz O., 2002: 260), *ұнұт*- “ұмыту” (5b/11) < *unit*- (Tekin T., 2016: 256), *ақұз*- “ағызу” (54b/10) < *akız*- (Tekin T., 2016: 237), бойұн “мойын” (49b/7) < *boyn* (Eraslan K., 2012: 561), *қаршұ* “қарсы” (19a/6) < *karşı* (Tekin T., 2016: 246), *ұйұ*- “ұйықтау” (42a/4) < *uyı*- < *udı*- (Tekin T., 2016: 256), *оқұ*- “оқу” (17b/1) < *okı*- (Tekin T., 2016: 250), *бүчүк* “жарты, жарым” (72a/5) < *bıç*- (Tekin T., 2016: 240), vb.

/y/ < /і~й/ алмасуы: Бұл дыбыс құбылысы да түркі тілдерінің тарихи ескерткіштерінде жиі кездеседі (Gabain A., 1988: 37), (Karahana A., 2013: 113), (Yalçın S. K., 2013: 1970), (Ata A., 2002: 50), (Karamanlıoğlu A. F., 1994: 12), (Karahana A., 2013: 62), (Milci E. Ç., 2014: 84). ДХК-де мынадай

мысалдарда көрініс табады. Мысалы: *йөмүр*- “жеткізу” (77a/1) < *yetir*- (Tekin T., 2016: 259), *йүрү*- “жүру” (85b/9) < *yori*- (Tekin T., 2016: 260), *тилмүр*- “телміру” (43b/4) < *telmir*- (Ata A., 2002: 298), *түз*- “тізу” (32b/2) < *tiz*- (Ata A., 2002: 300).

Еріндік дауыстылардың езулік дауыстыларға алмасуы: Еуропа тілдерінде *delabialization* деп аталатын бұл дыбыс құбылысы түрлі фонетикалық үдерістердің әсеріне байланысты сөз құрамындағы еріндік дауыстының езулік дауыстыға өзгеру құбылысы болып табылады. Еріндік дауыстылардың езулік дауыстыларға өзгеру құбылысы түркі тілдерінің тарихи ескерткіштерінің тілінде жиі кездеседі. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл дыбысы құбылысының классикалық Шағатай дәуірі кезеңінде бұрынғыдан да кең таралды (Karaagaç G., 1997: XXXV). Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да біршама мысалдарда бұл құбылыс орын алады.

/a/ < /o/ алмасуы: Бұл құбылыс та түркі тілдерінің тарихи ескерткіштерінің кейбір мысалдарында кездеседі (Karahana A., 2013: 113), (Yalçın S. K., 2013: 114), (Насіеміноғлы N., 1997: 28), (Eraslan K., 2012: 49), (Karamanlıoğlu A.F., 1994: 9), (Yıldız O., 2008: 157), (Argunşah M., 2013: 85). /a/ < /o/ алмасуы Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да мынадай мысалдарда көрініс табады. Мысалы: *олар* “олар” (50b/11) < *olar* (Gabain A., 1998: 69), *савұт*- “суыту” (6a/9) < *sogıt*- (Gabain A., 1998: 294), *ошал* “осы” (55a/2; 55a/4) < *uş+ol*, *бота* “бота” (31a/5) < *botu/ boto* (Gabain A., 1998: 269), *тола* “тола, толы” (6b/2) < *tolu/ tolo/ tolı* (Ata A., 2002: 301).

/a/ < /ʏ/ алмасуы: Түркі тілдерінің тарихи жәдігерлерінің тілінде сирек кездесетін құбылыс (Насіеміноғлы N., 1997: 28), (Yalçın S. K., 2013: 293), (Karamanlıoğlu A.F., 1994: 9), (Yıldız O., 2008: 157), (Argunşah M., 2013: 85). /a/ < /ʏ/ алмасуы Диуани хикметте де бір-екі мысалда орын алады. Мысалы. *ұят* “уят” (60b/8) < *ubut* (Tekin T., 2016: 256), *ұйған*- “ояну” (9b/1) < *odun*- (Tekin T., 2016: 250). Мысалдардан байқағанымыздай /a/ < /ʏ/ алмасуының екінші буында орын алғанын көреміз.

/e/ < /y/ алмасуы: Бұл тарихи ескерткіштерімізде сирек кездесетін дыбыс құбылыстарының бірі саналады (Yalçın S. K., 2013: 334), (Karamanlıoğlu A. F., 1994: 10), (Argunşah M., 2013: 85). Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да бұл дыбыс құбылысына байланысты кейбір мысалдар кездеседі. Мысалы: *көтер*- “көтеру” (60b/9) < *kötür*- (Tekin T., 2016: 248), *бөлек* “бөлек” (43b/10) < *bölük* (Gabain A., 1998: 269).

/i~u/ < /y/ алмасуы: Бұл көне түрікшеден кейінгі дәуірлердегі түркі ескерткіштерінде біршама мысалдарда кездесетін дыбыс құбылысы (Karahana A., 2013: 113), (Yalçın S. K., 2013: 336), (Ata A., 2002: 50), (Karamanlioglu A.F., 1994: 10-12), (Yıldız O., 2008: 154), (Argunşah M., 2013: 85). /i/ < /y/ алмасуы Диуани хикметте де екі-үш мысалда көрінеді. Мысалы: *büt-* “біту” (4a/4; 72b/9) < *büt-* (Gabain A., 1998: 271), *kөфрү* “көпір” (10b/1) < *kөпрүg* (Gabain A., 1998: 283). Ескерткіштер тілінде *kөфрү* “көпір” сөзі басқа бір тусында *kөфрүg* (18b/8) түрінде жазылған.

Ашық дауыстылардың қысаң дауыстыларға алмасуы: Түркі тілдерінің орта ғасырлық ескерткіштерінің тілінде ашық дауыстылардың қысаң дауыстыларға алмасуы, қысаң дауыстылардың ашық дауыстыларға алмасу құбылыстары Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында кейбір мысалдарда кездеседі. Бірақ қолжазбамыз дыбыстық жазу түрінде жазылмағандықтан кейбір дыбыс құбылыстары жайында жеткілікті деңгейде пікір айту мүмкін емес. Әсіресе, бұл жазба түрінің еріндік дауыстыларды ашық немесе қысаңдығына қарай ажыратып беру мүмкіндігі аз. Айталық, ескерткіште кездесетін *توغماين* (49a/5) мысалының татар, түрік тілдеріндегідей /o/лы ма, Орхон түрікшесі және қазіргі қазақ, қырғыз т.б. тілдердегідей /y/лы ма белгісіз. Дәл сол секілді *كوزات* (75a/10) мысалының *күзет* пе, *көзет* пе (көне түрікшеде *küzed-*), *كويوب* (3b/10) мысалының *күйүп* пе, *көйүп* пе (көне түрікшеде *köy-*) нақты пікір айту қиын. Яғни қолжазбаның емлесінің бұл дыбыс құбылысына жеткіліксіз болуына байланысты ашық-қысаң дауыстылардың алмасу құбылыстарын еріндік дауыстылардан емес, езулік дауыстылардан іздегеніміз жөн болады деп ойлаймыз. Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да бұл құбылыстың үш түрі кездеседі.

/u~i/ < /e/ алмасуы: Дж. Экманн, Диуани лұғат ат-түрктің өзінде түбір сөзде кейде /i~i/, кейде /e/ әріптерінің жазылатынын, ал Хорезм түрікшесі дәуірінде /i~i/ ~ /e/ дауыстыларының жазылуының ешқандай да бір ережеге бағынбастан өзгерістерге ұшырап отыратынын айтады (Eckmann J., 1988: 6-7). Диуани хикметте де көне түрікшедегі құрамында /e/ дауыстысы бар көптеген сөздер /i~i/ дауыстысына өзгергенін көреміз. Мысалы: *игин* “иық” (41a/10) < *egin* (Tekin T., 2016: 242), *кил-* “келу” (3a/6; 12b/6; 24a/8) < *kel-* (Karaagaç G., 1997: 246), *игри* “ирек” (8a/6) < *egri* (Tekin T., 2016: 242), *ирен* “әулие” (11a/2; 82b/4) < *eren* (Tekin T., 2016: 243), *илиг* “қол” (26b/5) < *elīg* (Tekin T., 2016: 243), *мин* “мен”

(7a/8, 34b/11, 72a/4) < *men* (Tekin T., 2016: 250), *кирек* “керек” (4a/8, 59b/9) < *kergek* (Tekin T., 2016: 247), *кис-* “кесу” (48a/8) < *kes-* (Tekin T., 2016: 247), *кйй-* “кйю” (50a/8; 59b/8) < *ked-* (Ynlü S., 2012: 279), < *ked-* (Gabain A., 1998: 279), *син* “сен” (23b/5) < *sen* (Tekin T., 2016: 252), *тйве* “түйе” (26b/5) < *tebe* (Tekin T., 2016: 253), *тиг-* “тию” (54a/10, 32b/11,) < *teg-* (Tekin T., 2016: 253), *тун-* “тебу” (8b/6, 14b/2) < *tep-* (Gabain A., 1998: 299), т.б.

/e/ < /a/ алмасуы: Көне түрікшедегі сөз басындағы /a/ дауыстысының орта ғасырлық ескерткіштер тіліндегі кейбір сөздерде /e/ дыбысына өзгергенін көреміз. Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да *емди* “енді, қазір” (31b/8; 46b/9; 74a/8) < *emti* < *amti* (Tekin T., 2016: 237) мысалында /e/ < /a/ алмасуының орын алғанын көруге болады.

/e/ < /i~u/ алмасуы: Тарихи ескерткіштерімізде де кездесетін қысаң /i~i/ дауыстысы жартылай ашық /e/ дауыстысына өзгеру құбылысы Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында жалғыз *йегирме* “жиырма” (7a/4) < *yegirmi* (Tekin T., 2016: 259) мысалында көрінеді.

/è/ < /i/ алмасуы: Негізінде Енесей және Брахми жазбаларында *ğ* таңбасымен жазылатын қысаң е (транскрипті де /è/ деп береміз) дауыстысы түркі тілдерінің кейінгі кезеңдерінде де көрініс тауып жатады. Араб әліпбиімен жазылған түркі тіліндегі мәтіндердің ішінде жалғыз *Нахж-үл Фарадистің Йени Жами (Ыстанбул) нұсқасында* *ğ*, таңбасымен жазылып қысаң е дыбысы анық көрінеді (Акар А., 2018: 104). Кейбір түркологтар бұл дауыстының Қарахан (Mansuroglu M., 1998: 136), Қыпшақ (Grønbech, 1942: 15), Шағатай (Argunşah M., 2013: 79-80), (Eckmann J., 1988: 112), көне Анадолы (Акар, 2018: 104) дәуірлерінде жазылған мәтіндерінде *ğ* таңбасымен жазылғанын айтып өтеді. Қарахан дәуірінде жазылған мәтіндерде жалпы алғанда қысаң е дауыстысы мен /i~i/ дауыстысы арасында алмасулар бар (Dilaçar A., 2016: 53).

Қысаң е қазіргі әзербайжан (Ercilasun A. B., 2007: 176), гагауыз (Ercilasun A. B., 2007: 89) және түрікшенің кейбір жергілікті диалектілерінде (Erdem Uçar, 2011: 55), (Gylsevin G., 2002: 13), (Sagir, 1995: 20-21), (Ertan M., 1994: 3-4), (Акар А., 2006: 13-14), (Demir, Şen, 2006: 82-84), (Gylseren C., 2006: 42), (Gynşen A., 2000: 19-20), (Gylsenoy T., 1988: 21), (Nasrattinoglu İ., Nasrattinoglu Y., 1988: 42-44), (Buran A., Oğraş Ş., 2000: 26-27), (Olcaş S., 1995: 20), (Erdem M. D., Dagdelen G., 1995: 49) сақталған. Ал қалған түркі

тілдерінде қысаң е дыбысы одан әрі қысандана түсіп кейбір сөзде /i~и/ дыбысына тағы бірінде кеңейе түсіп /e/ дыбысына өзгерген. Біз де осы пікірлерге сүйене отырып Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да қысаң е дауыстысы туралы пікір білдіре аламыз. Бірақ қысаң е дауыстысы орын алған сөзді табу үшін кейбір еңбектерге сүйенуге тура келеді. Осы тақырыпты арнайы қарастырған түрік ғалымы Эмине Йылмаздың мақаласында прото-түркшедегі созылық қысаң е дауыстысы кездесетін 30, қысқа қысаң е дауыстысы кездесетін 8 сөзді анықтаған (Yılmaz E., 1991: 535). Ал Жахид Башдаштың прото-түрікше және қазіргі түрік, якут, түркімен, әзербайжан тілдерін салыстыра отырып, созылық /i/ дауыстысының якут және түркімен тілдерінде сақталғанын, әзербайжан тілінде көптеген сөздерде қысаң /e/ дауыстысына, ал түрік тілінде алдымен қысаң /e/ дауыстысына одан соң әдеби тілінде ашық /e/ дауыстысына өзгергенін айтады (Başdaş S., 2007: 22-23). Бұл зерттеулерге сүйенсек, тарихи ескерткіштерде және қазіргі түркі тілдерінде қысаң /e/ дауыстысы үнемі алдыңғы дыбыста және бірінші буында кездеседі. Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да сөз басында *ѣ*, сөз ішінде *ѣ* таңбаларымен жазылған қысаң /e/ дауыстысы отыз бір сөзде орын алған. Бұлардың жиырма алтысы негіз сөзде, төрт-бесеуі де осы негіз сөздерден жасалған түбірлерде кездеседі. Мысалы:

<i>ѣки</i> “екі” (47a/4)	< <i>eki</i> (Tekin T., 2016: 243),
<i>ѣл</i> “ел, халық” (87b/9)	< <i>el</i> (Tekin T., 2016: 242),
<i>ѣр</i> “болу” (17b/1)	< <i>er</i> (Tekin T., 2016: 243),
<i>ѣр</i> “ер” (12b/7)	< <i>er</i> (Tekin T., 2016: 243),
<i>ѣрте</i> “ерте” (77b/10)	< <i>erte/ irte</i> (Gabain A., 1998: 265),
<i>ѣт</i> “ету, қылу” (49b/9)	< <i>et</i> (Tekin T., 2016: 244),
<i>ѣшик</i> “есік” (40a/4)	< <i>işik</i> (Gabain A., 1998: 276),
<i>ѣшит</i> “есту” (84b/10)	< <i>eşit</i> (Tekin T., 2016: 244),
<i>бѣл</i> “бел” (88a/5)	< <i>bil/ bel</i> (Tekin T., 2016: 240),
<i>бѣр</i> “беру” (78a/3)	< <i>bir-/ ber-</i> (Tekin T., 2016: 240),
<i>бѣш</i> “бес” (16a/7)	< <i>biş/ beş</i> (Tekin T., 2016: 240),
<i>дѣ</i> “деу” (45b/2)	< <i>ti</i> (Karaağaç G., 1997: 254),
<i>дѣк</i> “сияқты” (34b/9)	< <i>teg</i> (Tekin T., 2016: 253),
<i>йѣ</i> “жеу” (86b/4)	< <i>yi-/ ye-</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йѣгирме</i> “жиырма” (16a/7)	< <i>yegirmi</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йѣл</i> “жел” (14a/7)	< <i>yil</i> (Başdaş S., 2007: 1003),
<i>йѣл</i> “желу, шабу” (66a/9)	< <i>yel-</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йѣр</i> “жер” (16a/3)	< <i>yir/ yer</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йѣт</i> “жету” (76b/8)	< <i>yet-</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йѣти</i> “жеті” (47a/3)	< <i>yeti/ yiti</i> (Tekin T., 2016: 260),
<i>йѣтмиш</i> “жетпіс” (51a/8)	< <i>yetmiş</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>кѣт</i> “кету” (66a/4)	< <i>kit-</i> (Tekin T., 2016: 248),

<i>кѣч</i> “кешу” (58b/11)	< <i>keç-</i> (Tekin T., 2016: 246),
<i>кѣче</i> “түн” (51b/2)	< <i>kiçe</i> (Tekin T., 2016: 246),
<i>тѣ</i> “айту, деу” (78a/10)	< <i>ti-/ te-</i> (Tekin T., 2016: 254),
<i>тѣр</i> “теру” (88a/9)	< <i>ter-</i> (Tekin T., 2016: 254),
<i>тѣш</i> “тесу” (52a/5)	< <i>teş-</i> (Ynlı S., 2012: 792),
<i>йѣткүр</i> “жеткізу” (86a/7)	< <i>yet-kür-</i> ,
<i>йѣтүр</i> “жеткізу” (77a/1)	< <i>yet-ür-</i> ,
<i>кѣңү</i> “кеңу” (50a/11)	< <i>kēñ</i> ,
<i>кѣтүр</i> “әкелу” (77a/2)	< <i>kit-ür-</i> ,
<i>кѣчүр</i> “кешіру” (55b/1)	< <i>keç-ür-</i> , т. б.

Жуан дауыстылардың жіңішке дауыстыларға алмасуы: Әртүрлі фонетикалық құбылыстардың нәтижесінде пайда болатын сөздің алдыңғы, ішкі, соңғы бөлігіндегі жуан дауыстылардың жіңішке дауыстыларға алмасу құбылысы біршама тарихи ескерткіштеріміздің тілінде орын алған дыбыс құбылыстарының бірі болып табылады. Алайда араб әліпбиінен жуан жіңішке дыбыстарды тек сөздің құрамындағы дауыссыз дыбыстардың көмегімен ажырата аламыз. Онда да тек *ق ~ ک, غ ~ ک* секілді қатаң үнді сыңырлары бар кейбір дауыссыздар ғана дауыстының жіңішке немесе жуан екенін анық көрсете алады. Ал кейбір сөздердегі жуан жіңішке алмасуынан сөз ету үшін тек сол дәуірде жазылған басқа ескерткіштердің де тіліндегі ерекшеліктерге сүйенуге тура келеді. Талдап отырған Диуани хикмет нұсқасында жуан дауыстылардың жіңішке дауыстыларға алмасу құбылысының үш түрі кездеседі. Дегенмен мысалдарымыз шектеулі ғана.

/u~и/ < /ы/ алмасуы: Тілдің қатысына қарай тіл арты /ы/ дауыстысының тіл ортасы /и~и/ дауыстысына алмасу құбылысы түркі тілдерінің алдыңғы дәуірде жазылған ескерткіштерінің тілінде де кездеседі. Тіпті, кейбір ескерткіштерде бұл дыбыстар бір-біріне алмасулары жиі орын алады да, кейде /ы/, кейде /и/ түрінде жазылып жатады. Орхон жазбаларында /ы/, /и/ дауыстылары жүйелі түрде қолданылады да (Tekin T., 2016: 31), көне ұйғыр жазбаларында бұл дауыстыларды ажыратып көрсету мақсат етілмеген (Gabain A., 1998: 34-35). Ал Диуани лұғат ит-түрікте және Құтадғу білігте *biç- ~ biç, iş- ~ iş, iz ~ iz, til ~ til, tışı ~ tişi* т.б. сөздер секілді екі түрде жазылған нұсқалары кездеседі (Ercilasun A.B., 2007: 335).

Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында /и~и/ < /ы/ дыбыстарын қандай да бір белгімен ажыратып көрсетпейді. Алайда шағатайша ескерткіштердің тіліне байланысты жазылған ғылыми еңбектерге сүйене отырып, көне түрікшедегі кейбір сөздердің құрамындағы /ы/

дыбысының /и~і/ дыбысына өзгеру құбылысы туралы айтуға болады.

<i>чиз</i> “сызу” (49a/1)	< <i>çiz</i> - (Gabain A., 1998: 272),
<i>ит</i> “ит” (37b/10)	< <i>it</i> (Tekin T., 2016: 244),
<i>тиш</i> “тісу” (56b/8)	< <i>biş</i> - (Gabain A., 1998: 268),
<i>тил</i> “тіл” (24a/4)	< <i>til/ til</i> (Gabain A., 1998: 299).

Мәтінде *тил* сөзінен кейін барыс септігінің кейде -ге кейде -ға түрінің жалғануы туралы да айта кету керек. *тилге ал-* (3b/2; 71a/8) ~ *тылға ал-* (24a/4). *тил* сөзі көне ұйғыршада да кей тұста *тил*, кей тұста *тыл* түрінде жазылады.

/ү/ < /у/ алмасуы: Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасындағы еріндік дауыстыларды жақтың қатысына қарай қысаң немесе ашық деп ажырата алмайтынымыз секілді тілдің қатысына қарай да жіңішке немесе жуан деп дәл ажырату қиын. Тек *бүчик* /*бүчүк* (1b/3; 72a/5) < *biçuk* (Tekin T., 2016: 240) мысалы осы дыбыс құбылысы ретінде енгізуге болады.

Жіңішке дауыстылардың жуан дауыстыларға алмасуы: Түрлі дыбыс үдерістеріне байланысты кейбір сөздердегі жіңішке дауыстылардың жуан дауыстыларға өзгеру құбылысы Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында *issig* “ыстық” (1761b/1) < *isig* (Tekin T., 2016: 245), *таңры* “Тәңір” < *tengri* (Tekin T., 2016: 254) мысалдарында орын алады. Негізінде көне түрікшедегі *tengri* сөзі Анадолы түрікшесінің ескі жазбаларынан бері жуан түрде жазылып, айтылады.

Ал басқа түркі тілдерінде көбіне көне нұсқасы қолданылып келеді. Ал Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да бұл сөзге он жерде барыс септігінің -ға түрінің жалғанғанын көреміз. Мысалы: *таңрыға* (45a/9; 45b/1; 45b/2; 45b/5; 45b/7; 81b/8).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасы тілдік көрсеткіштері жағынан венгр түркологы Джейсон Экманның Классикалық дәуірден соңғы кезеңі деп аталатын XVII-XIX ғасырлар аралығындағы Шағатайшаның тілдік ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл дәуір қазіргі қарлұқ және қыпшақ бұтағына жататын тілдердің ерекшеліктері жазба әдебиетке шама-лап ене бастаған кезеңі десек те болады. Әбілғазы Баһадүрханның еңбектерінде қыпшақ және оғыз тілдерінің, Баба Рахим Мешреб еңбектерінде қарлұқ (әсіресе өзбек) тілдерінің тілдік ерекшеліктері анық көрініп тұратыны секілді бұл дәуірде жазылған еңбектердің көбісінде автордың өмір сүрген аймақтың тіл ерекшелігі байқалып тұрады. Сол секілді Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да әрі қарлұқ әрі қыпшақ тілдерінің дыбыстық ерекшеліктеріне, үндестік заңдылықтарына тән кейбір құбылыстар бір арада қолданылып отырады. Сонымен бірге кейде оғыз тілдеріне тән саналатын кейбір тілдік ерекшеліктерді де кездестіруге болады.

Әдебиеттер

- Акар А. Мугла ағызлары. – Мугла: Ректорлік йайынылары, 2006.
- Акар А. Огузларын дили, Ески Анадолу түркчесине гириш. – Истанбул: Өтүкен нешрят, 2018.
- Аргуншак М. Чагатай түркчеси. – Истанбул: Кесит йайынылары, 2013.
- Ата А. Харезм-Алтын Орду түркчеси. – Истанбул: Кебикер йайынылары, 2002.
- Башдаш Ж. Туркийе түркчесинде асли узунлук белиртилери // Turkish Studies /Турколожии араштырмалары. Волуме 2/2 Спринг. 2007. с. 89-101.
- Байтуова А.Н. Сравнительная характеристика гласных фонем і (i), і (и), е (э), и (у) в казахском, турецкоми узбекском языках // Вестник КазНУ. – 2014 № 3 (149). – С. 76-80.
- Буран А., Оғраш Ш. Елазығ или ағызлары. – Елағыз: Өрнек Офсет, 2000.
- Габаин А. вон. Ески түркченин грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2007.
- Гронбеч, В. Команисхес уортербуш. Копенгаген, 1942.
- Гүленсой, Т. Күтахя ве йөresi ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1988.
- Гүлсевин Г. Ушак или ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2002.
- Гүлсерен, И. Малагя или ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2000.
- Гүншен А. Кыршехир ве йөresi ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2000.
- Демир Н., Шен Ү. Сивас или ве йөresi ағызлары. – Анкара: Гази китабеви, 2006.
- Дилачар А. Кутағду билиг инжелемеси. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2016.
- Ераслан К. Ески уйгур түркчеси грамери. Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2012.
- Ераслан К. Мевлана Секкаки диваны. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1999
- Ердем М. Д., Дагделен Г. Карабүк ве йөresi ағызлары. – Карабүк: Карабүк валілігі йайынылары, 2012.
- Ердем Учар Ф. М. Чагатай түркчесинде ески түркченин излери // Turkish studies international periodical for the languages, literature and history of turkish or turkic, Волуме 6/1 Уинтер, Анкара. с. 1891-1898, 2011.

- Ержиласун А. Б. Мақалелер, Дил-дестан-тарих-едебиет. – Анкара: Акчаг йайыңлары, 2007.
- Ертан М. Диярбакыр ағызы. – Анкара: Түрк дил куруму йайыңлары, 1994.
- Исламова, А. Т. Рәбиға Сыздық және қазақ тіл ғылымының өзекті мәселелері // Вестник КазНУ. –2014 № 2 (148). – С. 272-277.
- Йүжел. Б. Бабур диваны. – Анкара: Ататүрк күлтүр меркези йайыны, 1995.
- Йылдыз О. Йусуф у Зелиха. – Анкара: Акчаг йайыңлары, 2008.
- Караагач Г. Лутфи Диваны (гириш-метин-дизин-тыпкыбасым). – Анкара: Түрк дил куруму йайыңлары, 1997.
- Караманлыоглу А. Ф. Кыпчак түркчеси грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайыңлары, 1994.
- Карахан А. Дивану лугати’т түрк’е гөре XI. йүзйыл түрк лехче билгиси. – Анкара: түрк дил куруму йайыңлары, 2013.
- Карасой Я. Шибан хан диваны (инжелеме-метин-дизин-тыпкыбасым). 2. жилт. – Анкара: Түрк дил куруму йайыңлары, 1998.
- Каргы З. Шежире-и теракиме’деки манзум парчалар үзерине. Түрк диллери араштырмалары. Сайы: 1. 1991, с. 80-97.
- Құлжанова Б.Р., Сағындықұлы Б. Фонетикалық өзгеріске ұшырап вариантталған көне түбірлер (XI-XV ғғ. түркі жазба ескерткіштері материалдары бойынша) // Вестник КазНУ. –2015 № 1 (153). – С. 144-147.
- Мансуроглу М. “Караханлыжа”, Тарихи түрк шивелері, (Меңмет Акалын) // Түрк күлтүрүнү араштырма йайыңлары, Анкара. с. 133-171, 1998.
- Милжи Е. Ч. Грегорян Мухити кыпчак түркчеси махкеме тутанақлары, Мармара үниверситеси доктора тези. Истанбул, 2014.
- Насраттыноғлу Y. И., Насраттыноғлу Y. М. Афйонкарахисар ағызы. – Анкара: Систем офсет матбаасы, 1986.
- Хажыеминоғлу, Нейметтін (1997). Ұразм түркчеси ве грамери. – Истанбул: Истанбул үниверситеси едебиет факултеси йайыңлары.
- Олжай С. Ерзурум ағызы. – Анкара: Түрк дил куруму йайыңлары, 1995
- Сағыр М. Еризинжан ве йөресі ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайыңлары. 1995.
- Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. – Алматы: «Ел-Шежіре» баспасы, 2014.
- Текин Т. Орхон түркчеси грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайыңлары, 2016.
- Үнлү С. Караханлы түркчеси сөзлүгү. Коня: Егитим йайыневи, 2012.
- Хажыеминоғлу Н. Караханлы түркчеси грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайыңлары. 1996.
- Экмани Ж. Чағатайча ел китабы. – Истанбул: Истанбул үниверситеси едебиет факултеси йайыңлары, 2017.
- Явуз О. Кансу Гаври’нин түркче диваны. – Коня: Селчук үниверситеси түркия араштырмалар енститүсү факултеси йайыңлары, 2002.
- Ялчын С. К. Чагдаш түрк лехчелеринде үнлүлер. – Анкара: Түрк дил курумун йайыңлары. 2013.

References

- Akar, Ali (2006). *Mugla agizlari*. [Mughla dialect]. Mugla: Rektörlyk yayinlari.
- Akar, Ali (2018). *Oguzlarin dili, Eski Anadolu türkçesine giris*. [The language of Oghuzes. Old Anatolian Turkish]. İstanbul: Ötüken neşriyat.
- Argunşah, Mustafa (2013). *Çagatay türkçesi*. [Chagatai language]. İstanbul: Kesit yayinlari.
- Ata, Aysu (2002). *Harezmi-Altin Ordu türkçesi*. [Harezmi-Golden Orda language]. İstanbul: Kebikeç yayinlari.
- Başdaş, Cahit (2007). *Türkiye türkçesinde asli uzunluk belirtileri*. [The Signs Of Original Long Vowels In Turkey Turkish]. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*. Volume 2/2 Spring. s. 89-101.
- Buran, Ahmet ve Oğraş, Şerife (2000). *Elazig ili agizlari*. [Mughla dialect]. Elazig: Örnek Ofset.
- Baytuova, A. N., *Sravnitel'naya harakteristika glasnih fonem i (i), i (iy), e (e), iy (uw) v kazahskom, turetskomi uwzbekskom yazikah*. [The comparative description of the vowel sounds i (i), i (iy), e (e), iy (uw) in Kazakh, Turkish and Uzbek languages]. *Vestnik KazNU*. –2014 № 3 (149). S. 76-80.
- Demir, Necati, Şen, Ülker (2006). *Sivas ili ve yöresi agizlari*. [Sivas province and regional dialects]. Ankara: Gazi kitabevi.
- Dilaçar, A. (2016). *Kutadgu bilig incelemesi*. [A Language study on Kutadgu bilig]. Ankara: Türk Dil Kurumu yayinlari.
- Eckmann, János (2017). *Çagatayca el kitabi*. [Chagatai language]. İstanbul: İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesi yayinlari.
- Eraslan, Kemal (1999). *Mevlana Sekkaki divani*. [Mevlana Sekkaki's divan]. Ankara: Türk dili kurumu yayinlari.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski uygur türkçesi grameri*. [Old Uyghur language]. Ankara: Türk dili kurumu yayinlari.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*. [Articles, Language-Epic-History-Literature]. Ankara: Akçağ yayinlari.
- Erdem Uçar, Filiz Meltem. *Çagatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri*. [Traces of Old Turkish in Çagatay Turkish]. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter, Ankara. s. 1891-1898, 2011.
- Erdem, Mehmet Dursun, Dagdelen, Güner (2012). *Karabük ve yöresi agizlari*. [Karabük dialect]. Karabük: Karabük valiligi yayinlari.
- Ertan, Münir (1994). *Diyarbakir agizi*. [Diyarbakir dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Gabain, A. von. (2007). *Eski türkçenin grameri*. [A Grammar Of Old Turkic]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Grønbech, Vilhelm (1942). *Komanisches wörterbuch*. Kopenhagen.
- Gülensoy, Tuncer (1988). *Kütahya ve yöresi agizlari*. [Kütahya dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Gülseren, Cemil (2000). *Malatya ili agizlari*. [Malatya dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.

- Gülsevin, Gürer (2002). Uşak ili agizlari. [Ushak dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Günşen, Ahmet (2000). Kırşehir ve yöresi agizlari. [Kirshehir dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Hacieminoglu, Necmettin (1996). Karahanli türkçesi grameri. [Karahanli Turkish grammar]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Hacieminoglu, Necmettin (1997). Harezmi türkçesi ve grameri. [Harezmi Turkish grammar]. İstanbul: İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesi yayinlari.
- İslamova, A. T., Răbiga Sizdiq jāne qazaq til giliminiñ özekti мәseleleri. [Rabiga Syzdyk and main problems of Kazakh linguistics]. Vestnik KazNU. –2014 № 2 (148). S. 272-277.
- Karaagaç, Günay (1997). Lutfi divani (giriş-metin-dizin-tipkibasim). [Lutfi's divan (introduction-text-directory- faximile)]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Karahan, Akatürk (2013). Divanu luğati't türk'e göre XI. yüzyil türk lehçe bilgisi. [According to Divānu luğati't türk XI. Turkish dialect knowledge]. Ankara: türk dil kurumu yayinlari.
- Karamanlioglu, Ali Fehmi (1994). Kipçak türkçesi grameri. [Kipchak Turkish grammar]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Karasoy, Yakup (1998). Şiban han divani (inceleme-metin-dizin-tipkibasim). [Shiban han'a divan's divan (linguistics analysis-text-directory- faximile)]. 2. cilt. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Kargi, Zühal (1991). Şecire-i terākime'deki manzum parçalar üzerine. [On the poetic elements in Şecire-i terākime]. Türk dilleri araştırmaları. Sayı: 1. s. 80-97.
- Kulzhanova B. R., Sagyndykuly B. Fonetikaliq özgeriske uşırıp variyanttalğan kóne túbirler (XI-XV gg. türki jazba eskertkişteri materiýaldari boyınşa). [The ancient roots which underwent phonetic changes (on the basis of the Turkic written monuments of the XI-XVth centuries)]. Vestnik KazNUW. –2015 № 1 (153). S. 144-147.
- Mansuroglu, Mecdut, "Karahanlica", Tarihi türk şiveleri. [Karahanli language]. Türk kültürünü araştırma yayinlari, Ankara. s. 133-171, 1998.
- Milci, Ebru Çetin (2014). Gregoryan Muhiti kipçak türkçesi mahkeme tutanaklari. [Gregorian zone Kipchak Turkish (1630-1635) (analysis section-text section-index)]. Marmara üniversitesi doktora tezi, İstanbul.
- Nasrattinoglu Ünver, İnan ve Nasrattinoglu Ünver, Mehmet (1986). Afyonkarahisar agzi. [Afyonkarahisar dialect]. Ankara: Sistem ofset matbaasi.
- Olçay, Selahattin (1995). Erzurum agzi. [Erzurum dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Sagır, Mukim (1995). Ercincan ve yöresi agizlari. [Ercincan province and regional dialects]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Sizdiqova, Rabiga (2014). Yasavi hikmetleriniñ tili. [The language of the Yasawi hikmets] – Almaty: Publishing house "Yel-Shezhire", 2014.
- Tekin, Talat (2016). Orhon türkçesi grameri. [Orhon turkish grammar]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Yalçın, Süleyman Kaan (2013). Çağdaş türk lehçelerinde ünlüler. [Vowels in contemporary Turkish dialects]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Yavuz, Orhan (2002). Kansu Gavri'nin türkçe divani. [Kansu Gavri's Turkish Divan]. Konya: Selçuk üniversitesi türkîyat araştırmalar enstitüsü fakültesi yayinlari.
- Yıldız, Osman (2008). Yūsuf u Zeliḫā. [Yusuf and Zeliha]. Ankara: Akçağ yayinlari.
- Yücel, Bilal (1995). Babur divani. [Babur's divan]. Ankara: Atatürk kültür merkezi yayini.
- Ünlü, Suat (2012). Karahanli türkçesi sözlüğü. [Dictionary of Karahanli Turkish]. Konya: Eğitim yayinevi.